

moraal, het kostwinnersprincipe enzovoorts, het komt allemaal uitgebreid aan de orde. Met veel bruikbare citaten en een handzaam register vormt deze studie een welkome aanvulling op wat nog steeds—en bij gebrek aan beter terecht—als het historische handboek van de Nederlandse vrouwenbeweging wordt beschouwd, het oorspronkelijk in 1948 verschenen *Van moeder op dochter*³. Zo bezien heeft Jansz de (vrouwen)geschiedenis een goede dienst bewezen.

1 Voor een overzicht van de ontwikkelingen van het wetenschapsterrein vrouwenstudies: M. Brouns, *Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland. Een overzicht* (Zoetermeer, 1988).

2 Joan Wallach Scott, 'Deconstructie van gelijkheid-versus verschil. De bruikbaarheid van de post-structuralistische theorie voor het feminisme', in: F. de Haan, e.a., *Hel raadsel vrouwengeschiedenis. Tiende jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (SUN Nijmegen, 1989) 96-113. Van haar verscheen ook: *Gender and the politics of history* (New York, 1988).

3 W. H. Posthumus-van der Goot, A. de Waal, ed., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (3e dr.; Utrecht-Antwerpen, 1968; reprint Nijmegen, 1977).

M. van Essen

M. de Kwaasteniet, *Denomination and primary education in the Netherlands (1870-1984). A spatial diffusion perspective* (Nederlandse geografische studies CXVII; Amsterdam: Koninklijk Nederlands aardrijkskundig genootschap, Instituut voor sociale geografie, faculteit ruimtelijke wetenschappen, Universiteit van Amsterdam, Florence: European University Institute, 1990, 261 blz., f36,-, ISBN 90 6809 127 1).

In een doorwrocht sociaal-wetenschappelijk betoog, gelardeerd met tal van lineaire regressie-analysen en correlatiecoëfficiënten, beschrijft de geografe De Kwaasteniet de kwantitatieve ontwikkeling van verzuiling en ontzuiling in het lager onderwijs in respectievelijk de periodes 1870-1930 en 1970-1984. Zowel vanwege de ruim genomen onderzoeksperiode als vanwege de naar verschillende typen gemeenten onderscheiden cijfermatige gegevens is dit een waardevol boek. Het werd in 1989 aanvaard als Ph. D. thesis aan het European University Institute te Florence.

Wellicht om het buitenlandse publiek te gerieven gaat de auteur uitvoerig in op de verschillende theorieën over verzuiling en geeft zij een handzaam overzicht van de Nederlandse schoolwetgeving in de periode 1857-1930. Wanneer zij op bladzijde 95 (!) een begin maakt met de presentatie van het empirische materiaal, wordt het eigenlijk pas echt interessant. Een reconstructie van de leerlingenaantallen van de verschillende schooltypen laat zien dat het bijzonder onderwijs, na een gestage uitbreiding in de periode 1870-1920, in de jaren twintig een meerderheidsbelang veroverde. Het verschil in expansie tussen het katholieke en het protestants-christelijke onderwijs is opvallend. De protestantse scholen wisten al voor de invoering van de volledige subsidiëring in 1920 een zeer groot deel van hun (offerv aardige) achterban te mobiliseren en boekten in de jaren twintig een bescheiden winst. De groei van het katholieke onderwijs verliep aanvankelijk trager en kreeg na 1920 een sterke impuls. Het bekende onderscheid tussen het meer van bovenaf gedirigeerde verzuilingsproces in katholieke kring en het meer van onderop gestimuleerde isolementsstreven onder orthodox-protestanten vinden we in deze kwantitatieve ontwikkeling bevestigd.

Dit verschil is ook waarneembaar bij de in de tweede helft van de jaren zestig gestarte inkrimping van het bijzonder onderwijs. De katholieke scholen verliezen dan zienderogen terrein op hun concurrenten (maar toch minder dan op grond van de ineensstorting van het rijke roomse leven mocht worden verwacht), terwijl de protestantse scholen hun marktaandeel effectief verdedigen. De auteur schrijft de betrekkelijk geringe ontzuiling in het onderwijs onder

meer toe aan het inspelen van de bijzondere scholen op de veranderende voorkeur van de ouders voor een minder richtinggebonden, ethisch-christelijke component in de opvoeding en aan het statische karakter van de onderwijsstructuur: de christelijke schoolbesturen beschikken via hun relaties in de nationale en gemeentelijke politiek overvoldende invloed om een aanpassing van het onderwijsaanbod aan veranderingen in de godsdienstige samenstelling van de bevolking te vertragen.

Het belangrijkste onderzoeksthema betreft de beschrijving en interpretatie van de lokale en regionale patronen van verzuiling en ontzuiling in het lager onderwijs, waarbij de meeste aandacht uitgaat naar de fase van verzuiling (voor het ontzuilingsproces blijken de regionale verschillen van gering belang). Met nadruk neemt de auteur afstand van het door historici aan de Universiteit van Amsterdam geëntameerde onderzoek naar verzuiling op lokaal niveau. Het ontbreken van systematiek en van een synthese van heterogene onderzoeksresultaten zijn volgens haar de belangrijkste manco's van dit project. In een poging een coherent beeld te schetsen kiest zij voor een regionale indeling van de hand van de politicoloog Daalder. Deze typeerde (in een artikel uit 1981) gebieden die gekenmerkt werden door sterke religieuze of sociale tegenstellingen, als de eerste brandhaarden van verzuiling. Hij doelde vooral op regio's waar vrijzinnigheid, socialisme en onkerkelijkheid vroeg de kop opstaken (delen van Friesland, Groningen, Drente en Noord-Holland en de grote steden in het westen van het land) en op gebieden met een religieus gemengde samenstelling (met name in het westen, maar ook in delen van Utrecht, Gelderland en Friesland). Het katholieke zuiden en de brede band van orthodox-protestantse gemeenten, lopend van Zeeland tot in Friesland, zouden pas in een latere fase in het verzuilde patroon zijn opgenomen. In deze geest probeert De Kwaasteniet een positief verband vast te stellen tussen ideologische heterogeniteit of polarisatie en de opkomst van het bijzonder onderwijs. De religieuze samenstelling van gemeenten en regio's bestempelt zij als de 'onafhankelijke' (verklarende) variabele en de diffusie van het bijzonder onderwijs als 'afhankelijke' variabele.

Een beschrijving van de geografische spreiding van de bijzondere scholen in 1880 en van de lokale verschillen in participatie aan de verschillende onderwijstypen in 1910 toont vervolgens aan dat Daalders indeling vele aanpassingen behoeft, zo veel dat de lezer zich afvraagt of deze nog wel waarde heeft (153-155). De heterogeniteit in het protestantse kamp laat zich bijvoorbeeld moeilijk inpassen in het model. Een fundamenteel probleem is dat de getalsverhoudingen tussen de verschillende protestantse richtingen niet als 'onafhankelijke' variabele kunnen worden beschouwd, omdat het ontstaan van kerkelijke fracties en de opkomst van de protestants-christelijke scholen in veel gemeenten tegelijkertijd en in onderlinge wisselwerking plaatsvonden. Het gebruik van dergelijke cijfers wordt helemaal problematisch, wanneer een religieuze verdeling van 1920 wordt gebruikt om de spreiding van bijzondere scholen in 1880 te doorgronden (122,126). Hier wreekt zich dat het verzamelen van data op deze schaal dwingt tot rigoureuze keuzen en tot het gebruik van algemene categorieën waarmee de gevarieerde regionale patronen moeilijk kunnen worden geanalyseerd.

Hoewel we blijven gissen naar de drijvende factoren in het regionale spreidingspatroon, kan de beschrijving van de diffusie van het bijzonder onderwijs als geheel wel geslaagd worden genoemd. Met name de voor 1880 geconstateerde spreiding van de bijzondere school over grote delen van het land is een interessant gegeven. Naast dit karterend onderzoek blijft er mijns inziens behoefte bestaan aan studie(s) waarin de ontwikkeling van het lager onderwijs in een systematisch geselecteerd, beperkt aantal gemeenten meer diepgaand kan worden geanalyseerd. Nieuwe perspectieven openen zich nu dit boek op de plank staat.

F. Groot

A. J. M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie. Socialisten en neutraal-georganiseerd in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919* (Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant 1990, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland LXXXIII; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 1990, xxix + 313 blz., f52,50, ISBN 90 70641 33 X).

In de jaren zeventig ontwikkelde de studie van de regionale geschiedenis van de arbeidersbeweging zich van activiteit van een aantal gedreven liefhebbers tot die van wetenschappers. Ging Friesland daarbij aanvankelijk voorop, de laatste jaren heeft het zuiden van Nederland het vaandel overgenomen. Na dissertaties over de arbeidersbeweging in Maastricht (Perry), Breda (Ten Teije), Den Bosch (Van Gaal) en Vlissingen (Altena) ligt er nu het proefschrift van Ton Wagemakers over Tilburg.

Voor Wagemakers was de kennismaking met verhalen van oudere mensen, waarbij steeds naar voren kwam 'hoe moeilijk het was om actie te voeren in deze stad' de aanleiding tot zijn studie naar de activiteiten van de eerste socialistische groeperingen in Tilburg, de neutraal-georganiseerd en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in de jaren 1888-1919. Tilburg was immers een overwegend katholieke stad, de weerzin en het verzet van de geestelijkheid tegen socialisten was er groot en desondanks wisten de sociaal-democraten hier in 1919 20% van de stemmen te behalen.

Wagemakers behandelt in zijn boek eerst de groei en samenstelling van de bevolking in zijn geboortestad, met speciale aandacht voor de arbeiders in de textiel en die van het spoor. Daarna komt de ontwikkeling van de Tilburgse arbeidersbeweging aan de orde. Hij onderscheidt daarbij drie perioden: die van het ontstaan van de politieke partijen en vakorganisaties (1888-1903), de tijd van het meer naar buiten treden (1903-1912) en de periode waarin gestreden werd om de macht (1912-1919). Bij de betreffende hoofdstukken vindt men een viertal biografische schetsen van voormannen van de Tilburgse arbeidersbeweging: H. J. Horsman (werkman en decoratieschilder spoorwegen), A. F. Muller (SDAP) en J. H. Elfers (Textielarbeidersbond) en Bart van Pelt (Textielarbeidersbond).

Tilburg was het wolcentrum van Nederland en overwegend katholiek. In de tweede helft van de negentiende eeuw breidde de stad zich aanzienlijk uit, zowel door expansie van de textielbedrijvigheid als door de vestiging van een werkplaats van de Spoorwegen. Tilburg werd in deze periode minder een gesloten samenleving. In de eerste plaats had dat te maken met veranderingen in de organisatie van de textielbewerking. Door de invoering van het machinaal weven werd de wever van ambachtsman tot fabrieksarbeider. De uitbreiding van de wolfabrieken bracht bovendien nieuwe groepen arbeiders, vooral afkomstig uit de omgeving van Tilburg, naar de stad. Ook de werkplaats van de Spoorwegen trok arbeiders naar Tilburg, maar deze waren daarentegen voor het merendeel afkomstig 'van boven de rivieren'. Met hun eigen verenigingen en eigen onderwijs vormden ze een aparte werk- en woongemeenschap, losstaand van de leefwereld van de textielarbeiders. Spoorwegarbeiders en textielarbeiders waren dan ook vreemden voor elkaar. Binnen de lokale samenleving fungeerden de spoorwegarbeiders als 'buitenstaanders'.

Wagemakers maakt daarbij duidelijk hoe de niet-katholieke arbeidersbeweging in Tilburg, begonnen als een beweging van uitsluitend 'buitenstaanders', zich op langere termijn (namelijk binnen één of twee generaties) wist te ontwikkelen tot een gevestigde macht. Verklaard moet worden hoe een 'minderheidsgroep' van allochtone, niet-katholieke arbeiders (bij de werkplaats van de Spoorwegen) er in slaagde een omvangrijk deel van de autochtone arbeiders (in de textielindustrie) te winnen voor de socialistische partij en onafhankelijke vakorganisatie.